

پیشگفتار

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، دروس متعددی در زمینه پیوندهای موجود میان اسلام و سیاست در برنامه دوره کارشناسی علوم سیاسی در ایران گنجانیده شدند. این دروس که تاکنون نیز دستخوش تغییرات و جرح و تعدیلهایی شده‌اند، عبارت‌اند از: نظام سیاسی و دولت در اسلام، اندیشه سیاسی در اسلام و ایران، تاریخ تحول دولت در اسلام، دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام، حقوق بین‌الملل اسلامی و جنبشهای اسلامی معاصر.¹ این دروس هر یک از زاویه‌ای به بررسی پیچیدگیهای پیوند میان اسلام و سیاست پرداخته و از اندیشه محض تا قواعد حقوقی و دستورات عملی مشخص، و از سیاست داخلی تا روابط خارجی را دربرمی‌گیرند.

افزایش تعداد دروس مزبور و گرایش آنها به سمت تخصصی شدن، ایجاب می‌کرد که درس دیگری به بررسی مقدمات و مبانی دیدگاههای سیاسی در اسلام اختصاص یابد که اینک با نام «مبانی اندیشه سیاسی در اسلام» ارائه می‌شود. این درس مقدمه‌ای برای دیگر دروسی به شمار می‌آید که هر کدام به گونه‌ای به مطالعه دیدگاههای اسلام و مسلمانان در مورد سیاست می‌پردازند و مجموعه‌ای را پوشش می‌دهند که می‌توان آن را معارف سیاسی در اسلام نامید. هدف این درس، بیان ریشه‌ها، اصول کلی، نظریات و مفاهیم بنیادینی است که درک جوانب مختلف آیین و اندیشه سیاسی در اسلام را تسهیل می‌کنند.

کتاب موجود به عنوان یک متن درسی برای درس مبانی اندیشه سیاسی در اسلام نگاشته شده و تلاش بر آن بوده است تا محتوای آن با نیازها و تواناییهای علمی دانشجویان سال اول دوره کارشناسی رشته علوم سیاسی سازگاری داشته باشد. در میان کتب فارسی، آثار چندی را می‌توان یافت که به موضوعاتی مشابه مطالب این کتاب می‌پردازند و تعدادی از آنها اساساً برای درس مبانی اندیشه سیاسی در اسلام به رشته تحریر درآمده‌اند. کتاب حاضر در ادامه مسیری به نگارش درآمده است که آثار قبلی آن را هموار کرده‌اند و اگر آنها نبودند، مسلماً این اثر هم به شکل کنونی صورت نمی‌بست. آنچه تدوین این کتاب را ضروری کرده است کاستیهای علمی آثار پیشین نیست، چه بیشتر آنها به خامه اساتید این رشته نگاشته شده‌اند. وجه ممیزه این کتاب تطابق بیشتر آن با نیازهای دانشجوی امروزی است. بیشتر نوشته‌های قبلی به صورت متن درسی تهیه نشده‌اند؛ گاهی از حجم بالایی برخوردار بوده و گاهی دربردارنده مطالبی هستند که برای دانشجویان سال اول غیر ضروری یا پیچیده به نظر می‌رسند.

سپاسگزاری

نگارنده خود را رهین منت کسان بسیاری می‌داند که در مراحل مختلف نگارش این کتاب به شیوه‌های مختلف او را یاری رسانیدند. طرح و یادداشتهای اولیه این کتاب طی هشت سال تدریس «مبانی اندیشه سیاسی در اسلام» تهیه شدند، اما بسیاری از اندیشه‌ها و مواد خام آن از سالها پیش تر فراهم آمده بودند. نگارنده از همه اساتید خود، چه در مقاطع مختلف تحصیلی و چه در خارج از نظام رسمی آموزش،

1. نگاهی به فهرست دروس علوم سیاسی در دانشگاههای معتبر جهان نیز نشان می‌دهد که طی سه دهه اخیر، تحولات جهان اسلام توجه زیادی را در محافل دانشگاهی برانگیخته است، چنان که دروس بسیاری (عمدتاً در مقطع کارشناسی ارشد) به بررسی وجوه مختلف رابطه میان اسلام و سیاست اختصاص یافته‌اند.

سپاسگزاری می‌کند. او در این مورد بیش از هر کس دیگری مدیون پدر بزرگوار خویش است که تمام توان خویش را مصروف آموزش دین و نیز ایجاد دلبستگی نسبت به آن در فرزندانش کرد. نگارنده در نوشتن این کتاب و به ویژه برای یافتن و ترجمه متون از عربی به فارسی از مساعدتهای پدر همسر خود نیز بهره‌مند شده است که از ایشان کمال امتنان را دارد. بیشتر بخشهای این کتاب توسط آن دو بزرگوار و همچنین آقایان سید مصطفی تقوی مقدم (پژوهشگر مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران) و دکتر مرتضی منشادی (استادیار علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد) مطالعه شدند؛ آقایان دکتر محمدجواد رنجکش و دکتر مهدی نجف‌زاده (استادیاران علوم سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد) نیز به ترتیب زحمت خواندن فصول «روابط خارجی در اسلام» و «جهان اسلام و دنیای جدید» را بر خود هموار ساختند. از همه این عزیزان که نظرات سودمندی برای اصلاح متن ارائه کردند بسیار تشکر می‌شود. از آنجا که یادداشتهای مربوط به این کتاب طی مدت‌زمانی طولانی از منابع استخراج شده‌اند، گاهی آدرس منبع مفقود شده یا از قلم افتاده است. نگارنده خود را موظف می‌داند تا در چنین مواردی پوزش بطلبد و مراتب وام‌داری خود را نسبت به همه مؤلفان دانشمندی که در باب معارف سیاسی در اسلام قلم زده‌اند ابراز دارد. او از آقایان دکتر رحمت‌الله فتاحی (استاد کتابداری دانشگاه فردوسی مشهد)، محمود صدیقی و مجتبی کفاشان (مسئولان بخش مرجع کتابخانه مرکزی دانشگاه فردوسی مشهد) که وی را در تنظیم نمایه یاری کردند بسیار سپاسگزار است. دوستان، همکاران و دانشجویان بسیاری در پردازش این کتاب همراهی کرده‌اند؛ نگارنده همکاری آنان را ارج می‌نهد و سپاس خود را نسبت به مسئولان و مجریان سازمان سمت (به ویژه گروه علوم سیاسی آن مجموعه) که فرصت تدوین و سپس انتشار این کتاب را فراهم آوردند ابراز می‌دارد. او خاصه مرهون همدلی همسر و فرزندان خویش است که با همفکری، مهربانی و صمیمیت، فراغ خاطر را برای نگارش این کتاب به ارمغانش آوردند.

سید محمدعلی تقوی
دانشگاه فردوسی مشهد
عید غدیر خم، 1391

مقدمه

نخستین پرسش خواننده کتابی که به مبانی آیین و اندیشه سیاسی در اسلام می‌پردازد احتمالاً آن است که چرا باید به مطالعه این معارف پرداخت؟ برای این پرسش، پاسخهایی چند می‌توان یافت. نخستین پاسخ که معمولاً از سوی افراد پایبند به مذهب مطرح می‌شود آن خواهد بود که پیروان راستین یک آیین خود را موظف به شناخت پیام دین در همه حوزه‌ها و از جمله سیاست می‌دانند، تا اگر دین به این حوزه توجهی

کرده باشد، دستورات آن را دریافت و عملی سازند.²

اما برای پرسش یادشده پاسخ دیگری نیز می‌توان یافت و آن اینکه هویت جمعی جامعه ما با اسلام پیوند ژرف و گسترده‌ای خورده است و ما حتی اگر از نظر مذهبی مقید هم نباشیم، می‌باید جنبه‌های مختلف هویت خود را دریابیم. البته هویتها پدیده‌های سیالی هستند و با گذر زمان دگرگون می‌شوند؛ انسانها نیز خود آگاهانه می‌توانند در آنها تغییراتی صورت دهند. اما هیچ فردی نمی‌تواند به یکباره و کاملاً از هویت خود دست بشوید و کیستی جدیدی برای خود بسازد، به ویژه اگر از هویت موجود خود درک درستی نداشته باشد. جماعات مطمئناً نمی‌توانند چنین کنند.

از سوی دیگر، امروزه حضور اسلام در صحنه سیاست ملی و بین‌المللی واقعیتی انکارناپذیر است و علاقه‌مندان به حوزه سیاست نمی‌توانند اندیشه‌هایی را که به نام اسلام در عرصه‌های داخلی و خارجی تبدیل به عمل می‌شوند نادیده انگارند. امواج انقلاب اسلامی همچنان در هر دو سوی مرزهای ایران دامن می‌کشد. در چارچوب سیاسی و حقوقی نظام جمهوری اسلامی ایران، اسلام مبنای سیاست‌گذاریهاست³ و امروزه هیچ نقطه‌ای از جهان اسلام را نمی‌توان یافت که در آن جنبشها یا نیروهایی با نام اسلام برای تأثیرگذاری بر حوزه سیاست نکوشند. وضعیت سیاسی امروزین جهان اسلام را نمی‌توان دریافت مگر آنکه برداشتهای جوامع مسلمان از سیاست را دریابیم و این خود مستلزم شناخت چگونگی شکل‌گیری و تحول نگرش مسلمانان در باب سیاست در طول زمان است. بدین ترتیب مطالعه درباره معرفتهای سیاسی در اسلام ضرورتاً وجهی تاریخی به گستردگی تاریخ اسلام از دوران پیامبر تا به امروز خواهد یافت.

مسلمانان در طول تاریخ در حوزه سیاست (چه برای اداره امور عمومی جامعه خود و چه برای تعامل با دیگر ملتها و جوامع دینی در عرصه جهانی) تدابیری اندیشیده‌اند. این تدابیر با ارجاع به قرآن و احادیث توجیه دینی می‌یافتند، اما تحت تأثیر عوامل و اندیشه‌های بیرونی نیز بوده‌اند. تأملات سیاسی مسلمانان حوزه‌های مختلفی از سیاست داخلی تا سیاست خارجی و حقوق بین‌الملل، از بحثهای نظری محض مانند فلسفه سیاسی تا راهنماییهای موردی برای حکام در اندرزنامه‌ها، و از بیان اصول کلی توسط علم کلام تا ظرایف حقوقی عرضه شده در فقه سیاسی را در بر می‌گیرند. از این رو، نه از یک معرفت سیاسی، بلکه از معرفتهای سیاسی در اسلام، به عنوان یک مجموعه، باید سخن گفت. این کتاب مقدمه‌ای است برای آشنایی با معارف

2. شیخ مفید در کتاب الامالی روایت زیر را از امام صادق (ع) نقل می‌کند: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَقُولُ لِلْعَبْدِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: عَبْدِي أَكُنْتَ عَالِمًا؟ فَإِنْ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ لَهُ: أَفَلَا عَمِلْتَ بِمَا عَلِمْتَ؟ وَإِنْ قَالَ: كُنْتُ جَاهِلًا، قَالَ لَهُ: أَفَلَا تَعَلَّمْتَ حَتَّى تَعْمَلَ؟» (الشيخ المفيد، 1414، ص 227-228) (خداوند در روز قیامت از بنده‌اش می‌پرسد: بنده من! آیا تو نمی‌دانستی؟ اگر بنده پاسخ دهد: آری، او می‌گوید پس چرا به آنچه می‌دانستی عمل نکردی؟ و اگر پاسخ دهد: نمی‌دانستم، می‌گوید چرا نیاموختی که چگونه عمل کنی؟). همچنین در حدیث آمده است: «عليكم بالتفقه في دين الله و لا تكونوا اعراباً، فان من لم يتفقه في دين الله، لم ينظر الله تعالى اليه يوم القيامة و لم يُزكَّ له عملاً» (الكليني، 1365، ج 1، ص 31) (در دین خدا دانش پیدا کنید و مانند اعراب جاهلی نباشید، زیرا کسی که در امور دینی دانش پیدا نکند، خداوند در روز قیامت به او عنایت نمی‌ورزد و عمل او را تزکیه نمی‌کند). در بخش «احکام تقلید» در رساله توضیح المسائل همه مراجع شیعه، این مسئله آمده است: «مسائلی را که انسان غالباً به آنها احتیاج دارد واجب است، یاد بگیرد».

3. طبق اصل چهارم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، «کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید بر اساس موازین اسلامی باشد».

سیاسی پردازش شده توسط مسلمانان.

جهان اسلام، امروز بیش از هر زمان دیگری نیازمند ابزارهای مفهومی دقیقی است که با کمک آنها بتواند به تعامل با دنیای پیچیده کنونی بپردازد، زندگی آسان، سالم و سعادت‌مندانهای برای مسلمانان فراهم آورد و آنها را در همه عرصه‌های اقتصادی، سیاسی و فرهنگی سربلند سازد. برای این کار ضروری است که فرهنگ، سنت و تاریخ خود را بکاویم و هر آنچه ما را در این امر مهم یاری می‌دهد بازشناسیم؛ از آنچه نیازمند اصلاح و تطبیق با شرایط دوران است تفسیری جدید ارائه کنیم، آنچه را جزء ناگسستنی هویت اسلامی ماست پاس بداریم، و از آنچه عارضه‌ای بوده است همراه ما، در صورت لزوم دل برکنیم.

ساختار و محتوای کتاب

ساختار کتاب با خصوصیات دوره کارشناسی در ایران تطابق دارد. تعداد فصول کتاب کم‌وبیش با تعداد هفته‌های یک نیم‌سال تحصیلی هماهنگی دارد، به طوری که هر فصل را می‌توان در یک جلسه دو ساعته ارائه کرد. در انتهای هر فصل، خلاصه‌ای از مطالب آن آورده شده است که نکات مهم درس را برای دانشجوی یادآوری می‌کند و به ویژه به هنگام مرور سریع مطالب درسی سودمند خواهد بود.

در پایان هر فصل دو دسته از پرسشها مطرح می‌شوند. نخست، پرسشهایی که ادامه منطقی موضوع آن فصل اند و در صورتی که دانشجویان پیش از ورود به جلسه، پاسخهایی برای آنها آماده کنند، خود را برای شنیدن مطالب استاد آماده ساخته‌اند. دانشجویان می‌توانند پاسخهای خود را به ترتیبی که استاد مقتضی می‌داند (مثلاً به صورت مشارکت در مباحث کلاس یا سمینار) ارائه کنند. دسته دوم پرسشهایی هستند که آنها هم با مطالب هر فصل ارتباط منطقی دارند، ولی صرفاً برای برانگیختن ذهن دانشجویان برای تأمل بیشتر و آماده کردن آنها به منظور فراتر رفتن از مطالب کتاب ارائه شده‌اند. علاوه بر این، در پایان هر فصل تعدادی از منابع آورده شده‌اند که می‌توانند دانشجویان را در مطالعات بیشتر در موضوع همان فصل یاری رسانند.

از نظر محتوایی، کتاب با بررسی چگونگی ارتباط میان اسلام و سیاست (یا معارف اسلامی و علوم سیاسی) در کلی‌ترین سطح آغاز می‌شود و سپس به دسته‌بندی متون سیاسی نگاشته‌شده توسط مسلمانان می‌پردازد. بیان عوامل شکل‌دهنده دانشهای سیاسی در اسلام و روشهای مورد استفاده در این دانشها به دنبال خواهد آمد و آنگاه به مبانی فلسفی اندیشه سیاسی در اسلام و سپس ویژگیهای کلی آن اندیشه اشاره می‌شود. گزیده‌ای از مفاهیم سیاسی در اسلام به تفکیک مفاهیم مربوط به حاکم و مفاهیم مرتبط با حکمرانی در پی خواهد آمد. دیدگاههای مختلف در میان مسلمانان در مورد میزان تأثیرگذاری دین بر سیاست و کلیات آراء گروهها و فرقه‌های اسلامی درباره حکومت در فصول بعد بررسی می‌شوند. پس از آن، سه فصل به بیان خلاصه‌ای از تاریخ اندیشه سیاسی نزد اهل تسنن و تشیع اختصاص می‌یابد. بررسی روابط خارجی دولت اسلامی بحث بعدی است و در آخرین فصل، ابعاد سیاسی رویارویی مسلمانان با دنیای جدید مورد واکاوی قرار می‌گیرد.